

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ МІСТОБУДІВНОГО НОРМОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ: АНТИЧНІ ЧАСИ – XIX СТОЛІТТЯ

ОКОЛОВИЧ Марта Євгеніївна - аспірант кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Одеського державного університету внутрішніх справ

В статті проведено дослідження історії розвитку та становлення нормативно-правового регулювання градостроительної діяльності в Україні в період з античних часів до кінця XIX століття.

Ключові слова: містобудування, містобудівна діяльність, нормативно-правове регулювання.

Проблема правового регулювання містобудівної діяльності в Україні постійно перебуває у переліку актуальних. На різних історичних етапах розвитку людства цієї проблеми торкалися, у той чи інший спосіб, учені-історики, будівельники, архітектори, філософи, мистецтвознавці. Звернення до цих питань можна зустріти майже у кожного автора, які досліджували не лише вітчизняну історію містобудування чи історію містобудівного права, це питання також підіймають дослідники архітектурної професії, проектною справи, розвитку будівельних технологій та учені багатьох інших галузевих наук. Звичайно, не залишили цей пласт надбання людства і правники. Зокрема, в юридичних науках проблемами правового забезпечення містобудівної діяльності займалися О.Ф. Андрійко, А.Б. Беломєсяцев, І.Л. Бородін, С.С. Вітвицький, І.П. Голосніченко, С.Т. Гончарук, І.О. Ізорова, Р.А. Калужний, О.О. Квасніцька, В.К. Колпаков, В.М. Коссак, О.В. Кузьменко, Є.В. Курінний, В.М. Марчук, О.І. Миколенко, І.М. Миронець, Л.В. Ніколаєва, Г.М. Остапович, П.М. Пальчук, О.В. Сударенко та багато інших. Однак комплексно це питання ще

не розглядалося, а вітчизняна історіографія містобудівного законодавства представлена в основному мистецтвознавчими дослідженнями, що обумовлює надзвичайну актуальність дослідження історії правових базисних положень містобудівної справи в Україні.

Організаційно-правові форми управління будівельною діяльністю своїм історичним корінням сягають у сиву давнину, в часи, коли управління будівельними процесами у перших організованих поселеннях, які служили первісним людям, здійснювалось безпосередньо общиною. Про те, що у первісних общинах мало місце, виражаючись сьогоднішньою мовою, містобудівне нормування, можна судити з історичних досліджень древніх городищ, зокрема Біскупінського (середина I тис. до н.е.). Чітке лінійне планування, рівні відстані між будинками, приблизна рівність самих будинків та інші вказує на тодішнє існування управлінської влади [1]. Археологічні дослідження більш пізніх поселень, наприклад Васильківського городища черняхівського періоду (III–V ст. н.е.), також дають підстави стверджувати про велику ймовірність існування містобудівного нормування [2, с.77].

Поява права та державності обумовило утворення публічних органів загальної та спеціальної компетенції, які виконували характерні для кожного історичного етапу управлінські містобудівні функції.

В античні часи на Причорномор'ї виникла низка грецьких поселень-колоній, найбільшими з яких були Тіра, Ольвія, Керкіні-

тида, Херсонес, Феодосія, та Пантікапей, які невдовзі стали самостійними рабовласницькими містами-державами чи самоврядними містами – полісами. Оскільки вони перебували у тісних взаємовідносинах з метрополіями, є підстави вважати про застосування античних містобудівних традицій, що виникли у метрополії.

Унормування архітектурно-будівельної справи у древній Греції, як складової соціальної діяльності людини, вбачається у трактатах грецьких філософів Платона «Закони», Аристотеля – «Метафізика», «Нікомахова етика», «Велика етика», «Політика» [3].

Римське володарювання на території сучасної України в основному обмежувалось Тірою та Ольвією, де стояли римські гарнізони. Хоча римські політичні впливи поширювались на інші міста Причорномор'я.

Давньоримський період представлений не лише філософськими трактатами Вітрувія «Десять книг про архітектуру», написаними на початку I ст., за часів Юлія Цезаря і Октавіана Августа, та більш пізнього «Про землеробство» Марка Порція Катона Старшого [4], але й власне законодавчими нормативно-правовими актами, серед яких варто зазначити відомі Закони XII таблиць (VII–VI ст. до н. е.), а також низку законів римських імператорів, у яких спостерігаються явні юридичні регламентації містобудування [5; 6]. До речі, згадані нами трактати Вітрувія ми вважаємо одними із перших будівельних норм та, у сьогоденні, розумінні, норм захисту пам'яток архітектури.

Найяскравішим джерелом містобудівного права Візантійського історичного періоду є Дигести імператора Юстиніана, який, за твердженням А.Б. Беломесяцева, узагальнив тисячолітню традицію римського права та легітимізував її 529 року [7, с.42]. У цей же час з'являються інші акти, що регулювали містобудівну діяльність, у тому числі прототипи нинішніх локальних нормативно-правових актів: закони імператорів, архонтів Візантійських провінцій, статuti монастирів, трактати зодчих, зокрема: Кодекс Феодосія [8], статут Константинопольського монастиря Пресвятої Богородиці Благодатної, заснованого імператрицею Іриною у першій чверті XII ст. [7, с.56], містобудівний

трактат архітектора V ст. Юліана Аскалоніта «Про закони або звичаї Палестини» [9], адміністративна постанова IV Халкідонського Вселенського собору 451 року [10, с.196], а також відомі у слов'янському світі визначні пам'ятки візантійського права, такі як Еклог, Номоканони та Прохірон (давньогрецьк. Πρόχειρος νόμος) виданим за участю імператора Василя I Македонянина, яка знайшла широке використання у містобудівній діяльності руських князівств.

Номоканон константинопольського патріарха Іоана Схоластика в перекладі на болгарську мову поширився на Русі, а в староруському перекладі другої половини XI століття увійшли до джерела середньовічного руського права, відомого як Кормча книга [10, с.197]. Саме цим джерелом права, згідно з твердженнями І.М. Міронєць, регламентувались загальні правила розташування міст і зведення будинків. Держава в особі одноосібного виконавчого органа – князя, царя, гетьмана активно проводила будівельні роботи протягом усіх відомих історичних періодів [11].

Прийняття Руссю християнства візантійського обряду одночасно обумовило прийняття візантійських містобудівних традицій та норм. Як стверджує О.О. Квасницька, початок кодифікації будівельного законодавства пов'язують з Ярославом Мудрим, так як саме в XI ст. вперше в історії Київської Русі було прийнято «Будівельний статут» – перший, на думку дослідниці, кодифікований документ, що регламентував вимоги до процесу будівництва [12]. Серед актів містобудівного права можна назвати також і Статут Всеволода, який помилково приписують новгородському князю Всеволоду Мстиславовичу. Цей акт хоча і не увійшов до Кормчої книги, однак міг застосовуватись на землях України-Русі під час будівництва церков.

Організація системи управління містобудівною діяльністю формується разом із становленням давньоруської держави. До речі варяги називали Русь – Гардаріке (швед. Gårdaríke) – країною міст, яких на початку X ст. було 26, а в XI їхнє число збільшилось більш як у три рази.

Під час становлення руської держави будівництво розвивалось за двома напрямками: облаштування княжих володінь та будівництво оборонних споруд. Якогось спеціального органу направлено на регулювання будівельної діяльності не існувало. Замовником будівництва споруд та органом контролю будівельного процесу був сам князь [13, с.94-95].

Серед руських середньовічних джерел містобудівного права можна назвати також коротку редакцію Руської Правди, яка містить «Урок мостникам», що регламентує порядок спорудження та ремонт мостів. Хоча серед дослідників Руської Правди зустрічаються твердження, що закон мав на увазі не лише мости, але й міські вулиці [14, с.38]. Регулювання містобудівної діяльності за допомогою цього закону є яскравим прикладом вирішення містобудівних питань на державному рівні.

З кінця XIII ст. документальні свідчення про джерела нормативного регулювання містобудівною діяльністю практично повністю відсутні, велика ймовірність, що до цього спричинилась навала монголо-татар. Хоча сліди існування містобудівного права спостерігаються у літописах того часу [15], а також у формі стародавнього розпланування.

У XIV ст. у Європі з'явилися перші прояви демократичних форм співіснування, які увійшли в історію під назвою «Магдебурзьке право», яке проникло і на українські землі. У період Великого князівства Литовського активізувались європейські впливи на управління містобудування, хоча основним нормативним документом, у тому числі містобудівним, залишалась Руська Правда. Будівельна діяльність у цей період формується у двох основних напрямках: замкова архітектура та власне містобудування. Урбанізаційні процеси локаційних осередків, які отримали Магдебурзьке право, управлялися виборними органами самоврядування – магістратами, у цей час єдине нормативне регулювання містобудування за допомогою письмових актів не здійснювалось. Однак вважається, що основні вимоги до містобудівного нормування базувались на таких джерелах, як «Artykuly prawa magdeburskiego Które zową Speculum

Saxonum» 1558 [16], «Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego» 1559 [17] та ін. Окремі містобудівні норми містились у праці Миколая Яскера, що складалися з трьох частин «Juris Provincialis, quod Speculum Saxonum», «Juris Municipalis Majdeburgensis Liber Wilgo Weichbild» та «Promptuarium Juris Provincialis quod Speculum Saxonum» [18].

На засадах Магдебурзького права одиницею забудови міст став принцип парцелі. Парцеля (фр. *parcelle* від лат. *particula* – частка) – невелика земельна ділянка, дрібна частина міського кварталу, розпланованого згідно з Магдебурзьким правом. Парцеля мала визначену стандартну ширину, вона органічно входила до складу міського кварталу, а кількість парцель була обмежена [19]. Саме застосування цього принципу і вплинуло на формування середньовічних міст України, у яких застосовувалась Магдебурія.

У період Гетьманщини, на думку В.Г. Олюхи, не здійснювалось регулювання будівництва публічно-правовими нормами до моменту входження українських земель до складу Австрійської та Російської імперій. Однак, ми вважаємо, що таке твердження дослідника є помилковим. І прикладом цього є вказані вище норми магдебурзького права, які поширились на Україні і могли бути застосовані при нормуванні будівництва [20]. На нашу думку, цьому історичному періоду державності притаманна нормотворча діяльність виражена, в основному, у формі спорадичних, безсистемних дій, спрямованих на міський благоустрій, а в будівельно-планувальна діяльність полягала, як правило, у фіксації вже наявних, стихійно сформованих, містобудівних подій. Відсутність віднайдених письмових актів містобудівного нормування ще не вказує на те, що вони не існували взагалі, адже історії права відомі випадки нормування суспільних відносин за неписаними правилами, які реалізовувались у вербальних чи піктографічних формах.

Після розбору українських земель Російською та Австрійською імперіями містобудівне регулювання почало здійснюватись за законодавством цих держав.

Так, у Росії містобудівна політика із середини XVI ст. до другої половини XIX ст. була у поліцейському відомстві різних організаційно-правових форм. Серед основних нормативно-правових актів можна навести Межові інструкції, «Уложення по Кам'яному приказу», «Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки» авторства Онисима Радишевського [21, с.68]. Ці нормативно-правові акти в основному регулювали різні аспекти культового та палацового будівництва, що активно формувався з середини XVIII ст., а також приватного і казенного будівництва.

Реформи Петра I, а пізніше Катерини II закладали основи архітектурного обліку міст Російської імперії. Так, з адміністративної реформи 1775 року для губернських міст типовими були: будинок губернського правління, присутні місця, будинок губернатора, собор, навчальні заклади, лікарні, театри, музеї, бібліотеки.

Однак система містобудівних нормативно-правових актів характеризувалась нечіткістю та розпорошеністю, що на практиці приводило до ускладнення їхнього застосування. Тому потреба у створенні кодифікованого нормативно-правового акту була очевидною, який і був прийнятий у формі Статуту Будівельного у 1832 році, що діяв у чотирьох поступових редакціях (1832, 1842, 1857, 1900 років) та додатках до нього, аж до 1917 року. Він включав систему норм, які регламентували порядок проектування, будівництва та благоустрою, визначав перелік технічних вимог до виробництва будівельних робіт, встановлював систему органів управління будівництвом, очолювану Технічно-будівельним комітетом, який входив до відомства Міністерства внутрішніх справ, а будівельна поліція здійснювалась наглядом за дотриманням будівельних норм та правил. [22, с. 16].

Крім Статуту Будівельного, населені пункти зі статусом міста мали власні правила забудови. Постановою Київської Миської думи у вересні 1879 р. було затверджено перелік документів, які повинні подати до миської будівельної управи особа, що має намір звести будинок [7, с. 74].

У Зводі законів цивільних 1737 та 1835 років згадувався будівельний підряд. У 1870 році були прийняті «Миські положення» – документ, що встановлював порядок управління містами, повноваження миського самоврядування. Цей документ, як стверджує І.І. Миронець, є зразком адміністративно-правового акту, що закріплював статус органу управління (Миської Управи), до сфери повноважень якого входило і керівництво будівельною діяльністю [11, с.40].

Містобудівне нормотворення Російської імперії XVIII – початку XX ст.ст. визначалось потребами протипожежної безпеки та благоустрою міст, при цьому містобудівна політика не відрізнялася цілісністю, її напрямки вибудовувались в міру необхідності, а принципи спеціально не розроблялись. Основними джерелами будівельного законодавства до моменту прийняття у 1832 р. Статуту будівельного були іменні імператорські укази, резолюції, конфірмовані донесення, доповіді на ім'я імператора, розпорядження Сенату, акти міністерства внутрішніх справ, резолюції Кабінету Міністрів [23, с. 15].

Загалом у продовж другої половини XVIII – початку XIX століть пріоритетна увага спрямовувалася на забезпечення регламентації будівельної поліції, здійснення перепланування великих міст та удосконалення будівельних нормативно-правових актів протипожежного характеру.

Одним із найважливіших містобудівних інструментаріїв відбудови, розбудови і планування міст західної України XVII – поч. XIX ст., які були у складі Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперій, були спершу будівельні і будівельно-поліцейські приписи. На розвиток урбаністичного середовища ряду столичних міст, їх перебудову і благоустрій («прикрашання») / «Umgestaltung» und «Verschönerung» у XVII – XIX ст. мали вплив урядові патенти щодо формування великих площ (поч. XVII ст.) і перші обмеження висоти забудови (XVIII ст.) [24, с.108].

Містобудівна діяльність на землях України підвладних Австрійській Короні у XVIII і XIX століттях регулювалась будівельними статутами, які містили норми щодо максимальної та мінімальної висоти житлових

приміщень, розмірів та напрямків димарів, висоти брандмауерів, обладнання приміщень для нечистот і ін. Ці регулятивні акти містили також норми обмеження права власності на землю в публічних інтересах, оскільки представляли собою норми, що встановлювали строгі правила забудови земельних ділянок [25, с.17]. Управлінські містобудівні інституції утворювались як центральними, так і місцевими органами влади, зокрема і самоврядними. Наприклад, магістрат Львова, створений на основі декрету від 31 серпня 1786 року, мав відділення та підлеглі установи, до яких зокрема ставилися містобудівні завдання, зокрема будівельне відділення, яке керувало будівельними справами і будівельною діяльністю на території Львова та конскрипційно-житлове відділення, яке вело облік житлових приміщень, що були в управлінні міста. Чиновники цих органів призначалися центральною імперською владою [20]. У тому ж році у Львові, як і в інших столицях монархії, було запроваджено нову організацію магістрату [26] і тим самим скасовано магдебурзьке право [27, с.56].

Державні акти Австрії з питань будівництва, дворів, поселень у Галичині видавалися часто як збірки законів, розпоряджень та інструкцій. Важливіші закони, особливо ті, що стосувалися спеціально Галичини, видавалися окремими брошурами [28, с. 39].

З початку XVIII ст. відбулося інтенсивне формування правових норм, які регулювали процеси будівництва та засади містобудівної політики. До цього часу правовідносини у галузі будівництва регламентувались епізодично і несистемно, у залежності від конкретних випадків. Основними напрямками нормотворчості у вказаний період були: уніфікація обігу містобудівної документації, планування і перепланування міст, впровадження типового будівництва, визначення правового статусу керівників і виконавців будівельного процесу та оптимізація юридичного забезпечення механізмів провадження будівництва.

Вагомою правовою передумовою для розробки кодифікованих містобудівних правових актів Австрійської імперії був «Пожежний статут для крайових міст і міс-

течок», виданий Йосифом II у вересні 1782 року для ерцгерцогства Австрія, окремі елементи якого у майбутньому лягли в основу численних будівельних статутів міст по усій імперії.

У містах будівельні процеси регулювались також і магістратами. Зокрема, міська влада видавала нормативні документи для врегулювання процесів будівництва, виконання приписів яких було обов'язковим.

На початку XIX століття в Австрійській імперії нормотворча діяльність в галузі містобудування істотно активізується. Як зазначає австрійський дослідник містобудівного права К. Семсрот, для 41 королівства, герцогства, графства, землі та міста імперською владою було видано відповідні власні будівельні статuti. Ці будівельні статuti поділялися на 18 крайових і 23 міські. Крайові будівельні статuti регламентували забудову (розбудову або відбудову у разі пожежі і стихійного лиха) по містах, містечках і сільських громадах у кожному з коронних країв. І лише Галичина і Буковина становили виняток, адже для цих провінцій крайові будівельні статuti були видані для окремих категорій поселень. Для Галичини: 1) для 29 міст, 2) для більших місцевостей, 3) для сільських громад і містечок (малих міст) – зокрема будівельні статuti 1882, 1889, 1898, 1899 років, а також будівельні статuti для міста Львова, 1887 та 1889 років; для Буковини: для міст, для сільських громад і містечок (торгових місцевостей), зокрема будівельний статут 1904 року, та будівельний статут для міста Чернівці 1869 року. Зазначені статuti перевидавалися та періодично доповнювались певними новелами. Серед містобудівних норм будівельних статутів важливого значення надавалося тим, що регулювали естетику та гігієну міста, розвиток вуличної мережі, будівництво площ, висоту будинків, типи фасадів [29].

У цілому процес еволюції будівельних норм можна визначити як трансформацію філософських бачень та вербальних (неписаних) інформаційних носіїв у писані норми права, що забезпечували соціальні, політичні, економічні, життєдіяльнісні потреби населення, з широкою диференціацією законоположень.

Література

1. Бунин, А.В. История градостроительного искусства / Том I Рабовладельческий строй. Феодализм. Капитализм. – М.: Госиздво по строительству и архитектуре, 1953. – 530 с.;
2. Историко-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл / За ред. Вечерського В.В.; Відп. за вип. Сердюк О.М. – К.: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2011. – 276 с.;
3. Архитектура античного мира / Сост. и пер. В. П. Зубова и Ф. А. Петровского. – М.: Изд-во Академии Архитектуры СССР, 1940. – 519 с.;
4. Марк Порцій Катон. Землеробство. / Пер. і кому. М.Є. Сергієнко за участю С.І. Протасової. (Серія «Літературні пам'ятники»). Відп. ред. І.І. Толстой. – М.-Л.: Вид-во АН СРСР, 1950. 220 с.;
5. Грималь П. Цицерон / Пер. с фр. Г.С. Кнабе, Р.Б. Сашиной. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 544 с.;
6. Витрувий Марк Поллион. Об архитектуре / Пер. с лат. Г.П. Полякова, Н.Ф. Дератани, А.В. Мишулина; Ред. и введ. А.В. Мишулина; ГАИМК им. Н. Я. Марра. – Л., 1936.;
7. Беломесяцев А.Б. Правові основи архітектури / А.Б. Беломесяцев; Акад. мистец. України. Ін-т пробл. сучас. мистец. – К.: Муз. Україна, 2006. – 544 с.;
8. История Древнего Рима. Тексты и документы : [учеб. пособие для вузов по направл. и спец. «История»] : в 2 ч. Ч. 2, Римское право и общество / под ред. В. И. Кузищина. – М. : Высшая школа, 2005. – 320 с.;
9. Сюзюмов М.Я. О трактате Юлиана Аскалонита / М.Я. Сюзюмов // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1960. – Вып. 3. – Ч. 1. – С. 3-34;
10. Алфёрова Г.В. Кормчая книга как ценнейший источник древнерусского градостроительного законодательства. Ее влияние на художественный облик и планировку русских городов / Г.В. Алфёрова // Византийский временник. – М., 1973. – Т. 35. — С. 196-219;
11. Миронець І.М. Адміністративно-правове регулювання будівельної діяльності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / І.М. Миронець; Нац. авіац. ун-т. – К., 2012. – 253 с., с.40;
12. Квасніцька О.О. Историчний розвиток та становлення будівельного законодавства у правовому досвіді України / О. О.Квасніцька // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. праць. – Одеса : Юрид. література, 2012. – Т. 12. – С.370-382;
13. Кузнецова С.Л. Административно-правовое регулирование в сфере строительства : дис... канд. юрид. наук 12.00.14 / Кузнецова С.А. Моск. гос. юрид. академия. – М., 2003.188 с.;
14. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды / М.Н. Тихомиров. – М.: Издательство Московского Университета, 1953. – 192 с.;
15. Історія української культури. Том 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть). – К., 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult215.htm>;
16. Стренковский С.П. Письменные исторические источники изучения городского самоуправления в Великом княжестве Литовском XVI – XVIII вв. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newlocalhistory.com/content/strenkovskiy-sp-gminsk-respublika-belarus-pismennye-istoricheskie-istochniki-izucheniya>;
17. Bartłomiej Groicki. Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego w Koronie Polskiej. Warszawa, Wydawnictwo Prawnicze, 1953. 258 s.;
18. Кобилецький М. Саксонське зерцало та його застосування в Україні / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Сер. : Юридична. – 2013. – Вип. 57. – С. 97-104.;
19. Михайлик О.О. Екологічні принципи містобудування в традиціях українців та японців / О.О. Михайлик // Архітектурний вісник КНУБА. – 2014. – Вип. 3. – С. 166-172. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/avk_2014_3_23
20. Олюха В.Г. Оптимізація капітального будівництва: господарсько-правові проблеми: монографія / В.Г. Олюха. – Київ: Центр учбової літератури, 2015. – 302 с.;

АНОТАЦІЯ

У статті проведено дослідження історії розвитку та становлення нормативно-правового регулювання містобудівної діяльності в Україні у період з античних часів до кінця XIX століття.

SUMMARY

The article researches the history of development and formation of legal regulation of urban development in Ukraine from classical times to the late XIX century.

21. Шевчук В. Друкар XVII століття, автор військової книги Онисим син Михайла Радишевського / В.Шевчук // Вісник Львівського університету: серія книгознавство. – 2007. – Вип. 2. – С.62-75;

22. Ерхов А.В. Управление градостроительным комплексом в России (административно-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / А.В. Ерхов ; Саратов. юрид. ин-т МВД РФ. – Тольятти, 2007. – 201 с.;

23. Пирожкова И.Г. Строительное законодательство Российской империи: автореф. дисс. канд. юрид. наук : 12.00.01 / И.Г. Пирожкова. Тамбов, 2006. 22.с.;

24. Історія української архітектури / [Ю.С. Асеев, В.В. Вечерский, О.М. Годованюк та ін.] за ред. В.І. Тимофеєнка. – К.: Техніка, 2003. – 471 с.;

25. Савельева Е.А. Правовое регулирование зонирования территорий: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Е.А. Савельева;

Институт государства и права РАН. – Москва, 2015. – 180 с.

26. Miasto Lwów w okresie samorządu 1870-1895. – Lwów, 1896. – Cz. III. Po zaborze 1772–1848. – S. LXXVII.

27. Гошко Т. З історії магдебурзького права у Львові (XIII – XVIII ст.) / Т. Гошко // Львів: історичні нариси / – Львів, Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 54-70.;

28. Рачковський Г.В. Поселення, садиба і житло галицько-волинського історико-політичного пограниччя: дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Г.В. Рачковський ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів., 2003. – 194 с.;

29. Семсрот К. Від регуляційного плану до просторової концепції розвитку. Напрямки розвитку містобудування в Австрії у контексті правових основ / К. Семсрот // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2004. – № 505 : Архітектура. – Львів, 2004. – С. 113-121.